

Қалиев А.Қ., Теменова Г.К.
**«Диуани луғат ат-түрк» атты
еңбектегі мақал-мәтелдердің
кейбір ерекшелігі**

Тілдің тарихымен шұғылдану, оны зерттеу – өте қызықты да күрмеуі қиын тақырып. Қазіргі түркі тілдерінің сөздік құрамынан сол тілде қолданылатын сөздердің барлық қабаты орын алады. Атап айтқанда, уақыт өткен сайын, ұрпақтар ауысқан сайын аз да болса өзгеріске ұшырап, тілдегі жалпы ішкі мүмкіншілікке қарай дамып отыратын байырғы сөздер, өзінің мұқтажын қамтамасыз ету үшін, сөздік құрамын толықтыру үшін сыртқы әсердің салдарынан тілді дамытып, өзгертіп отыратын игерілген сөздер мен кірме сөздер. Мақалада Махмұд Қашқаридың «Диуани луғат ат-түрк» атты еңбектегі мақал-мәтелдердің кейбір ерекшелігі сөз болады және өз заманында қолданылған байырғы сөздердің қазіргі уақытта аз да болса тұлғалық өзгеріске ұшырағаны олардың баламасынан-ақ байқалады.

Түйін сөздер: түркі тілдері, түркі тілдерін оқыту әдістемесі, мақал-мәтелдер және т.б.

Kaliev A.K. Temenova G.K.
**Some features of proverbs of
work “DiwaniLugat at-Turk”**

Studying and researching the history of language is interesting and challenging in one breath. You can find those words in today’s Turkish dictionary. In particular, archaic words by changing with due time, with the change of generations, developing depending on language internal opportunities, in order to ensure its needs, to complete word stock as a result of external influence to develop and change, language are borrowed and mastered words. The article deals with some features of the proverbs in the work of MahmudKashgari “DiwaniLugat at-Turk”, and becomes noticeable even equivalents that native words, used at the present time.

Key words: Turkish languages, methods of teaching languages, proverbs and etc.

Қалиев А.Қ., Теменова Г.К.
**Некоторые особенности
пословиц в произведении
«Диуани лугат ат-тюрк»**

Познание истории языка, исследование его является очень интересной и достаточно сложной темой. В современных тюркских языках до сих пор используются слова из древнего словаря. Со временем под влиянием общества корректировались исконно-коренные слова с внутренними возможностями языка, чтобы ярче подчеркнуть смысл слова; под влиянием внешнего мира развивать язык для обогащения изменяющихся исконно-коренных и заимствованных слов. В статье излагаются некоторые особенности пословиц в произведении Махмуда Кашгари «Диуани лугат ат-тюрк» и становится подтверждается, что исконные слова, использованные в то время, подверглись форменным изменениям в нынешнее время.

Ключевые слова: тюркские языки, методика обучения тюркским языкам, пословицы и др.

**«ДИУАНИ ЛУҒАТ
АТ-ТҮРК» АТТЫ
ЕҢБЕКТЕГІ МАҚАЛ-
МӘТЕЛДЕРДІҢ КЕЙБІР
ЕРЕКШЕЛІГІ**

Шығу тегі бір халықтардың тілдерінің тарихын салыстыра, індете зерттеумен шұғылданатын тіл білімінің бір саласын салыстырмалы-тарихи тіл білімі дейміз. Оның туысқан тілдердің тарихын, өзгеруін және дамуын зерттейтіні белгілі. Салыстырмалы-тарихи тәсілдің көмегімен туыстас тілдердің жүріп өткен жолын, бүгінін зерттеуге, ұқсас сөздердің этимологиясын, өзгеру, даму ерекшеліктерін, олардың сөзжасамдағы орнын ажыратып айқындауға болады.

Жалпы түркі тілдерін салыстыра зерттеу әдісін қолдану, тіл білімінде тыңнан түрен тарту алғаш рет ғұлама ғалым, түркі тілдерінің білгірі Махмұд Қашқаридың ХІ ғасырда жазған «*Диуани лұғат-ат түрк*» (Түркі тілдерінің сөздігі) атты еңбегінен бастау алады. Осы еңбек арқылы бүгінгі түркітану ғылымының негізі қаланды десек болады. Өйткені, ол – түркі халқының тілі мен ауыз әдебиеті, тарихы мен географиясы (және т.б.) жайында мәлімет беретін кең ауқымды еңбек. Еңбекте сол кезең мәдениеті мен өркениетінің дамыған белгілі бір деңгейінен хабардар ететін сөздер мен сөйлемдер, мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер, екі және төрт тармақты өлең шумақтарынан мысалдар берілген. Арада мың жылдай уақыт өтсе де олардың көбі қазіргі түркі тілдерінің лексикалық қорынан ойып орын алады. Әрине адамзат өмірінің дамуына, өзгеруіне байланысты олардың көнергендері де бар.

Тіпті қазіргі түркі тілдерін оқытудың әдістемесі, тілді тиімді оқытудың жолдары, оның тарихы ғалым Махмұд Қашқаридың танымал еңбегінен бастау алатындығына төмендегі үзіндіден көз жеткізуге болады:

«Yabancılarla Türkçe'nin öğretimi konusunda yazılan ilk eser, Kaşgarlı Mahmut'un 1072-1074 yılları arasında yazmış olduğu Divânu Lûgati't-Türk'tür. Bu eserde Kaşgarlı çok başarılı bir yöntem izlemiştir. Onun izlediği yolun özellikleri kısaca şöyledir: (Шетелдіктерге түркі тілдерін оқыту тақырыбында жазылған алғашқы шығарма – Махмұд Қашқаридың 1072-1074 жылдары жазылған «Түркі тілдерінің сөздігі» атты еңбегі. Аталған шығармада М. Қашқари нәтижелі әдісті қолданған. Оны қысқаша былай баяндауға болады):

1. Medreselerde yapıldığı gibi önce ve hemen her zaman sadece kural verme değil, önce çok sayıda örnekten hareket edip kurala

ulaşma yolunu izlemiş ve günümüz yabancı dil öğretiminde benimsenen bir yöntem uygulamıştır. (Медреселердегідей бірден ережелерге сүйенбей-ақ, алғашында көптеген мысалдар ұсына отырып, солардың негізінде бірте-бірте тіл қағидаларына баратын жолды, қазіргі уақытта да тиімді қолданылып жүрген тіл оқыту әдісін жүзеге асырған).

2. *Dil öğrenmede örneklerin, metinlerin önemini çok iyi fark etmiş, verdiği çok sayıda örneği günlük hayattan, atasözlerinden, manzum sanat eserlerinden derlemiştir.* (Тілді оқытуда мысалдар мен мәтіндердің маңызын өте жақсы түсінген және оларды күнделікті өмірден, мақал-мәтелдерден, поэзиялық шығармалардан таңдаған).

3. *Türkçeyi öğretirken, Türk kültürünü de tanıtma, öğretim amacını gütmüş, bu konuya özel bir önem vermiştir.* (Түркі тілдерін оқыту барысында түркі халқының мәдениетімен таныстыруды мақсат еткен және оны ерекше маңызды деп санаған.)

4. *Dil öğretiminde tekrarın önemini çok iyi kavradığından, önceden geçen bir kuralı gerektiğinde tekrar hatırlatmaktan çekinmemiştir.* (Тілді оқытуда қайталаудың маңыздылығын терең түсінгендіктен, бұрынғы өтілген материалды керек жерінде еске салудан жалықпаған).

5. *İzlediği bu başarılı yöntemleri buluncaya kadar çok çaba harcayan yazar, iki yıl içinde eserini üç kez yazıp beğenmemiş, nihayet kesin olarak dördüncü defa yazmıştır. Böylece o, eseryazmakonusunda da kendisindenonragelecekleregeçerlibirdersvermektedir.* (Тілді оқытудың тиімді әдістерін тапқанға дейін көп еңбектенген. Екі жылда аталған шығарманы үш рет жазып, көңіліне қонбағандықтан соңғы төртінші рет қайта жазған. Осылайша мән-маңызын жоймайтын шығарма жазу арқылы да өзінен кейінгі ұрпаққа бағыт-бағдар берді.)» [1: 19]

Ғалымның көздеген негізгі мақсаты – түркі тілдеріне қызығушылық танытқандарға, әсіресе сол уақыттағы (XI ғасыр) көршілес алыс-жақын халықтармен аралас-құраластың жиілеуі себебінен арабтарға түркі тілінің ешбір тілден (араб тілінен де) кем емес екенін ұғындыру мәселесі болған.

Сөздікте тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні саналатын мақал-мәтелдер де мол қамтылған. Мақал-мәтел атауы ол кезеңде *sav* терминімен берілген. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі, өмірлік тәжірибесі, туған халқымыздың образды, айшықты ойы қысқа да нұсқа шұрайлы тілмен бейнеленеді және түркі халқының көпшілігіне ортақ болып

келеді. Мақал-мәтелдердің көтерген тақырыбы да сан алуан. Мысалы:

Ақыл-кеңес, өнер-білім тақырыбындағы мақал-мәтел: Адамның ақылды болуы – оның болашағына орасан зор септігін тигізетін, жетістікке жетелейтін баға жетпес қазынасы, жасампаз игілігінің негізі, өмір бойы санасына сіңірген тәжірибесі, өз ортасынан алған білімі, кейінгі жас ұрпаққа берер келелі кеңесі. Мысалы:

Алын арслан тұтар, күчин сычған тұтмас. Аудармасы: «Айламен арыстанды ұстауға болады, күшпен тышқанды ұстай алмайсың». Мағыналық баламасы: «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар».

Кейде күрмеуі қиын мәселелерді шешу үшін ақыл мен әдіс-айла керек болады. Адам ақылын, әдіс-айласын орынды жұмсай білсе, алынбайтын қамал жоқ.

Отан, ел, туған жер тақырыбындағы мақал-мәтел: Өзінің ұлтын, Отанын, туған жерін сүю және оны көзінің қарашығындай қорғау – әр азаматтың қасиетті борышы. Жауынгер түркі халқының ұлтжандылығы, отан сүйгіштігі ежелден қалыптасқан. Мысалы:

Киши елинде хан болғанча, Кенди елинде олтанг бол. «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол».

Мәпелеп өсірген туған елі мен туған жерін ер азамат ешқашан ұмытпауы керек. Отаны, ел-жұрты, ата-анасы алдындағы перзенттік борышын өтеуі – оның азаматтық борышы.

Еріншектік, жалқаулық тақырыбындағы мақал-мәтел: Адамзат тарихындағы кедейліктің, барлық жамандықтың, келеңсіздіктің бастауы – еріншектік. Махмұд Қашқаридың «*Диуани лұғат-ат түрк*» атты еңбегінде еріншектік те мақал-мәтел тақырыбына айналған. Мысалы:

Ермегуге булыт йүк болур. Аудармасы: «Еріншекке бұлт та жүк». Мағыналық баламасы: «Еріншектің ертеңі таусылмайды.» немесе «Еріншекке шегіншек тап болар».

Өзіне жүктелген тапсырманы орындағысы келмейтін бойкүйез адамның сылтауы таусылмайды.

Табиғат заңдылығы тақырыбындағы мақал-мәтел:

Ағылда оғлак тоғса, арыкда оты өнер. Аудармасы: «Ауылда лақ туса, жазықта оты бітеді». Мағыналық баламасы: «Қой егіз тапса – шөптің басы айыр шығады».

Аллаһ пендесін ризығымен бірге жаратады, әркімнің өз несібесі болады.

Еш өзгеріссіз қазіргі қазақ және түрік тілдерінде баламалары бар мақал-мәтелдер де қолданылған.

Әлеуметтік тұрмыс тақырыбындағы мақал-мәтел:

Ач не йемес, ток не темес. «Аш не жемейді, ток не демейді», «Ач не уемез, ток не демез.»

Тұрмысы нашар адам күнделікті өмірін, күн-көрісін ойласа, молшылықта өмір сүрген адам еріккенінен ойына келгенін істейді.

Адамның ішкі жан дүниесі тақырыбындағы мақал-мәтелдер:

Киши аласы ичтин, йылкы аласы таиштын. «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында», «*İnsanın alacası içinde, Hayvanın alacası dışında.*»

Біреудің ойымен келіспейтіндігін жасырып, сырын ішіне сақтайтын адамдарға қаратыла айтылған.

Киши сөзлешү, йылкы йыдһлашу. «Адам сөйлескенше, жылқы кісінескенше», «*İnsan söyleşe, hayvan koklaşa koklaşa.*»

Сөздің басы – сәлем. Адам баласы жөн сұрасу, қал-жағдайын білу арқылы бір-бірінің дерті мен дауасын түсіне алады.

Отағқа кызып сүге сөзлемедүк. Аудармасы: «Қолбасшыға ренжіп, әскермен сөйлеспеді.» Мағыналық баламасы: «Битке өкпелеп, күпінді отқа жақпа.», «*Pire için yorgan yakılmaz.*»

Ашуланудың да реті болады. Ақылды адам болмашыға реніш білдірмейді.

Қонақ, қонақшылдық тақырыбындағы мақал-мәтел:

Ума келсе қут келір. «Қонақ келсе, құт келеді.», «*Misafir on kısmetle gelir, Birini yer, dokuzunu bırakır.*» Аудармасы: Қонақ (оң) несібесімен келеді, бірін жеп, тоғызын қалдырады.

Түркі халқы қонақты сыйлай білген, оған ерекше құрмет көрсеткен. Халықтың ата-бабасынан алған тәрбиесі тілінен орын алып, кейінге ұрпаққа өсиет ретінде мұраға қалып отырған.

Қателесу, жаза басу тақырыбындағы мақал-мәтел:

Йазмас атым болмас, Йаңылмас билге олмас. «Жаңылмайтын жақ жоқ, сүрінбейтін тұяқ жоқ». «*Dikensiz gül olmaz, Hatasız kul olmaz.*» Аудармасы: «Тікенсіз гүл (раушан) болмайды, қатесіз құл болмайды.»

Пенде болған соң адам баласы қателеседі. Өте ақылды, өмірден алған тәжірибесі мол, көрген-білгені, оқып-тоқығаны көп адам ғана қателеспеуі мүмкін.

Жазықсыз жапа шегу тақырыбындағы мақал-мәтелдер:

Ики боға игешүр, арада гөксинек езілір. Аудармасы: «Екі бұқа сүзиссе, арасында оқыра езіледі». Мағыналық баламасы: «Екі түйе сүй-

кенсе, арасында шыбын өледі» . Қазіргі түрік тілінде: «*Atlar tepişir, arada eşekler ezilir.*»

Ики кончғар башы бир аиашта пиимас. Бұл мақал еш өзгеріссіз қазіргі қазақ және (әсіресе) түрік тілінде қолданылады: «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды». «*İki baş bir kazanda kaynamaz.*»

Осы айтылғандармен қатар төмендегі мақал-мәтелдер де аталған шығармадан орын алған. Олар қазір де тілімізде қолданылады. Мысалы:

Atan yüki aş bolsa, açka az körünür.

(ҚТТ<қазіргі түрік тілінде: Асқан doymam sanır, susayan kanmam sanır.)

(ҚҚТ<қазіргі қазақ тілінде: Аштың өзі тойса да көзі тоймайды.)

Beş ernğek tüz ermes.

(ҚТТ: Beş parmak bir değil. Beş parmak bir olmaz.)

(ҚҚТ: Бес саусақ бірдей емес.)

Suw içirmesge süt ver. Suw bermeske süt ver.

(ҚТТ: Su içirmeyene süt ver. Su vermeyene süt ver.)

(ҚҚТ: Таспен атқанды аспен ат.)

Karga kazga ötgünse, bunı sınır.

(ҚТТ: Tavuk kaza bakmış da kıcıını yırtmış.)

Karga keklіği taklit edeyim derken, kendi yürüyüşünü şaşırmış.)

(ҚҚТ: Аттығы еремін деп, жаяудың шаты айырылыпты.)

Alım keç kalsa adhакlanur.

(ҚТТ: Elinle ver, ayağınla ara. Bir ver, bin yalvar.)

(ҚҚТ: Қолыңмен бергенді, аяғыңмен жүріп аларсың.)

Kul yagi, it böri.

(ҚТТ: Besle kargayı, oysun gözünü.

Yaza çıkardık danayı, beyenmez oldu anayı.)

(ҚҚТ: Жаман атқа жал бітсе, жанына торсық байлатпас.

Жаман адамға мал бітсе, жанына қоңсы қондырмас.)

Kız birle küreşme, kısrakla yarışma.

(ҚТТ: Kızla güreşme, kısrakla yarışma.

Kaz kazla, daz dazla, kel tavuk kel horozla.)

(ҚҚТ: Қызбен күреспе, желмен жарыспа.)

Uyгур, yığaç uzun kes, temür kısgа kes.

(ҚТТ: Ағасı uzun kes, yаpraqı kısa.)

(ҚҚТ: Ағаш кессең\ ұзын кес – қысқартуға оңай,

Темір кессең, қысқа кес – ұзартуға оңай.)

Söğüşerek uruşur, otra ton titişir.

(ҚТТ: Atlar tepişir, arada eşekler ezilir.)

(ҚҚТ: Екі түйе (нар) сүйкенсе, ортасында шыбын өледі.)

Tağ tağka kavuşmaz, kişi kişiğe kavuşur.

(ҚТТ: Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.)

(ҚҚТ: Тау тауға қосылмайды, адам адамға қосылады.)

Yogurganda artuk kösülse üşiyür.

(ҚТТ: Аяғіні yorganına göre uzat.)

(ҚҚТ: Көрпеңе қарай көсіл.)

Ötlüğ yinçü yerde kalmaz.

(ҚТТ: Delik boncuk yerde kalmaz.)

(ҚҚТ: Тесік моншақ жерде қалмайды.)

Қорыта айтқанда, түрік халқының озық ойы мен ұлттық болмысының, ділмарлық шешендігі мен көреген көсемдігінің мәйегі – мақал-мәтелдер де Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ат түрк» еңбегінен орын алып, бүгінгі күнге жетіп отыр және атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан қазіргі тіліміздегі мақал-мәтелдеріміздің тарихы мен табиғатын, қалыптасуы мен дамуын елеп-екшеуге, талдап талқылауға көп көмегін тигізуде. Бұл тақырып та тарихи лексикологияның зерттеу нысанының бір тармағы болып саналады.

Әдебиеттер

- 1 Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Türkiyat Araştırmaları. – Ankara: Güz 2004. sayı 1. – 220 s.
- 2 Қайдар Ә. Халық даналығы. «Тоғанай Т» баспасы. – Алматы, 2004. – 559 б.
- 3 Silahdaroğlu F. (Düzenleyen). Divanü Lügati't-Türk'ten Derlemeler ve Uygulamalar. Ümit Yayıncılık Matbaacılık. – Ankara, 1997. – 210 s.